

A személyes „államtól” az állam „személyéig”

Az állam fogalma a szuverenitás klasszikus elméleteiben

TATTAY SZILÁRD

Napjainkban érezhetően egyre növekvő kétely övezi a szuverenitás fogalmát. A jog-, az állam- és a politikatudomány művelői mind gyakrabban értekeznek a szuverenitás fogalmában rejlő feloldhatatlan többértelműségről,¹ annak tartalmi kiüresedéséről,² a szuverenitás fragmentálódásáról³ vagy „megcsonkításáról”,⁴ „káprázatáról”⁵ vagy „fikciójáról”,⁶ mi több, „alkonyáról”,⁷ „végéről”,⁸ „poszt-szuverén” államokról,⁹ és így tovább.

¹ Lásd például Benn, Stanley I.: A szuverenitás jelentésváltozatai [ford. Tattay Szilárd], in: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 634–650. o.

² Lásd Takács Péter: A szuverenitás mint az állam fogalmi megragadásának kategóriája, in: Cserny Ákos (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére*. Nemzeti Közszerzői és Tankönyv Kiadó, Budapest, 2013, 549–569. o.

³ Lásd például Kalmo, Hent – Skinner, Quentin (szerk.): *Sovereignty in Fragments. The Past, Present and Future of a Contested Concept*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

⁴ Lásd Doehring, Karl: Állam és alkotmány az egységesülő Európában [ford. Jakab András], in: Takács: *i. m.* (2003) 894–910. o.

⁵ Lásd Gombár Csaba et al. (szerk.): *A szuverenitás káprázata*. Korridor Kötetek, Budapest, 1996.

⁶ Rigó Anett: Szuverenitás és legitimitás. A szuverén államtól a globális kormányzásig?, in: *Jog. Állam. Politika*, 2009/1. szám, 59. o.

⁷ Lásd Jakab András – Rigó Anett: Függetlenség, főhatalom, állam. A szuverenitás elméletei, in: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I. A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 144–163. o.

⁸ Lásd Camilleri, Joseph A. – Falk, Jim: *End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Elgar, Aldershot, 1992. A magyar szakirodalomban hasonlóan fogalmaz Szilágyi Péter: Szuverenitás, globalizáció, európaizáldás, in: *Jog. Állam. Politika*, 2009/1. szám, 74. o.

⁹ Lásd McCormick, Neil: *Questioning Sovereignty. Law, State and Nation in the European Commonwealth*. Oxford University Press, Oxford, 1999.

Minden kétely és kritika dacára az alkotmányjog és a nemzetközi jog művelőinek túlnyomó többsége láthatóan mind a mai napig ragaszkodik a szuverenitáshoz mint az állam fogalmának konstitutív eleméhez s mint elméleti építményük fontos, nélkülözhetetlen vagy legalábbis jobb híján más elgondolással nem helyettesíthető építőköckájához.¹⁰ Így jelen pillanatban többnyire csak a fogalom átértelmezésének, átértékelésének szükségessége merül fel.¹¹

A szuverenitás doktrínájával szemben megfogalmazott kritikák egyre inkább magát a modern államot – különösen annak egyik sajátos típusát, a nemzetállamot – is elérik. Egyre erősödnek azok a hangok, amelyek szerint a posztmodern korban nemcsak az államszuverenitás, hanem maga az állam is „elenyészőben” van.¹² Nem csoda tehát, hogy mind élesebben vetődik fel – és nem csak akadémikus jelleggel – az állam és a

¹⁰ Az alkotmányjog szempontjából lásd például Troper, Michel: *The Survival of Sovereignty*, in: Kalmó–Skinner: *i. m.* (2010) 132–150. o.; Troper, Michel: *Sovereignty*, in: Michel Rosenfeld, Michel – Sajó András (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press, Oxford, 2012, 350–369. o.; Loughlin, Martin: *Ten Tenets of Sovereignty*, in: Walker, Neil (szerk.): *Sovereignty in Transition*. Hart Publishing, Oxford, 2003, 55–86. o.; Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2009, 175–193. o. A nemzetközi jogot illetően lásd például Fassbender, Bardó: *Sovereignty and Constitutionalism in International Law*, in: Walker: *i. m.* (2003) 115–143. o.; Koskenniemi, Martti: *What Use for Sovereignty?*, in: *Asian Journal of International Law*, Vol. 1., Issue 1. (January 2011) 61–70. o.; Valki László: *Mit kezd a szuverenitással a nemzetközi jog?*, in: Gombár: *i. m.* (1996) 46–87. o.; Kardos Gábor: *A szuverenitás nemzetközi jogi értelmezése és a nemzeti jogrendszerek közelítése és egységesítése*, in: Kiss J. László (szerk.): *Szuverenitás és integráció*. Posztgraduális Nemzetközi és Diplomáciai Tanulmányok Intézete, Budapest, 1994, 99–108. o.

¹¹ Lásd például Walker, Neil: *Late Sovereignty in the European Union*, in: Walker: *i. m.* (2003), 3–32. o.; Jakab András: *A szuverenitás fogalmának megszelídítése – érvelési variációk az európai integráció állandó problémájára*, in: Paksy Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia. Konferenciatanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére*. Szent István Társulat, Budapest, 2008, 245–266. o.; Chronowski Nóra: *Szuverenitás az EU tagállamaként*, in: Chronowski Nóra (szerk.): *Alkotmány és jogalkotás az EU tagállamaként. Válogatott tanulmányok*. HVG-ORAC Kiadó, Budapest, 2011, 9–44. o.; Koskenniemi, Martti: *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005, 4. fejezet; Nagy Boldizsár: *Az abszolútum vágyáról és a tűnékeny szuverenitásról*, in: Gombár: *i. m.* (1996), 227–261. o.

¹² Lásd Crevelde, Martin van: *The Rise and Decline of the State*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999; Bartelson, Jens: *The Critique of the State*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001; Teubner, Günther (szerk.): *Global Law Without a State*. Dartmouth Gower, Aldershot, 1997; Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London, 2000. A magyar szakirodalom – talán „az állam elhalása” engelsi víziójának felemás emléke, talán az eltérő társadalmi-politikai tapasztalatok következtében – érezhetően visszafogottabb e kérdésben.

szuverenitás fogalmi viszonyának kérdése. E kérdés már az államelmélet egyik legnagyobb klasszikusa, az általánosan elfogadott ún. formális államfogalmat¹³ kidolgozó Georg Jellinek munkásságában is felmerült a XIX–XX. század fordulóján. Jellinek koncepciója szerint a szuverenitás nem tartozik az állam lényegi jegyei közé; ebből következően a történelem folyamán léteztek – és a modern korban is léteznek – nem-szuverén államok.¹⁴ Az államtudósok többségi álláspontja szerint viszont a szuverenitás – bár megváltozott, szerényebb tartalommal és jelentéssel, de – továbbra is az állam meghatározó fogalmi eleme.¹⁵

Annak a két alapvető kérdésnek a megválaszolására, hogy a „szuverenitás” és az „állam” fogalmának összekapcsolása mennyiben megalapozott elméletileg, illetve mennyire javítja vagy éppenséggel rontja az ily módon felfogott állam fennmaradásának és hatékony érvényesülésének kilátásait, itt és most nem vállalkozom. Tanulmányomban így Hegel bölcs figyelmeztetését megfogadva – miszerint „Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét”¹⁶ – tekintetemet a jövő helyett inkább a múlt felé fordítva azt vizsgálom, mennyire járultak hozzá a szuverenitás klasszikus teoretikusai e szoros konceptuális viszony és általában a modern államfogalom kialakulásához.

EXKURZUS: MACHIAVELLI MINT A MODERN ÁLLAMFOGALOM „ATYJA”

A nemzetközi és a magyar állam- és politikaelméleti szakirodalomban is általánosan elterjedt, bevett álláspont szerint az első politikai gondolkodó, aki már kifejezetten modern értelemben használta az állam szót, *Niccolò Machiavelli* volt. Takács Péter megállapítása ennél fogva a többségi véleményt tükrözi: „Az újkor elején a döntő változás az olasz szóhasználatban következett be, összefüggésben azzal, hogy Itáliában alakultak ki a modern állam első, sok vonatkozásban még kezdetleges formái.”¹⁷

¹³ Lásd Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. Otto Häring, Berlin, 31914, 394–434. o.

¹⁴ Jellinek: *i. m.* (1914), 486–489. o. Hasonlóan foglal állást a magyar szakirodalomban Takács: *i. m.* (2013), 568–569. o.

¹⁵ Lásd például Beaud, Olivier: *La puissance de l'État*. Presses Universitaires de France, Paris, 1994; Bódig Mátyás: Szuverenitás és joguralom, in: Bódig Mátyás – Gyórfi Tamás (szerk.): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei*. II. kötet: *Alapelvek és alapintézmények*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002, 91–118. o.

¹⁶ Hegel, Georg W. F. (1821): *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. [Ford. Szemere Samu.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, Előszó, 23. o.

¹⁷ Takács Péter: *Polisz, regnum, status*, in: Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs (szerk.): *Államelmélet. Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2012, 112. o.

E nézet jelentős részben szintén Jellinekre vezethető vissza, aki Jakob Burckhardt reneszánsz kultúrtörténeti kutatásai nyomán azt állította: „A valamennyi állami képződményt magában foglaló általános kifejezés iránti szükségletnek először Itáliában tettek eleget. (...) A modern állam- eszme kialakulásával egyidejűleg jelenik meg az azt kifejező szó is.”¹⁸ Állítása alátámasztására Jellinek *A fejedelem* első mondatát idézte: „Tutti gli stati, tutti e’ dominii che hanno avuto e hanno imperio sopra gli uomini, sono stati e sono o repubbliche o principati.”¹⁹

E felfogás hazai elterjedésében – jóllehet a szerző szándékaival ellentétben – Paczolay Péter Machiavelliről írt tanulmányai játszottak fontos szerepet.²⁰ Mint azt alapos fogalomelemzésében Paczolay kimutatta, Machiavelli műveiben a *stato* három fő jelentéscsoportja különíthető el. E szó a kontextustól függően három dolgot jelölhet. (1) A fejedelem vagy a köztársaságban uralmon lévő csoport által gyakorolt politikai hatalmat, amelybe beletartozik a hatalom gyakorlójának személye, felsőbbssége, a hatalmi szervezet és tevékenység, az uralom elvont fogalma és az államügyek (*alanyi államfogalom*). (2) A hatalmi tevékenység tárgyként azt a területet és népességet, amely felett a hatalmat gyakorolják (*tárgyi államfogalom*). S végül (3) a kormányzást, a kormányzatot és a kormányzati formát.²¹ Ám az alanyi és tárgyi államfogalom elhatárolása kapcsán Paczolay rögtön leszögezte: „Felületesség lenne azonban azt gondolni, hogy a jelentések e kettősségének összegzése megfelelt a modern államfogalomnak, mely szintén a hatalom, a terület és a népesség elemeiből áll össze.” Machiavellinél ugyanis – akárcsak a középkori szerzőknél – még

¹⁸ Jellinek: *i. m.* (1914) 131–132. o. Jellinek Burckhardt *Die Kultur der Renaissance in Italien* című klasszikus munkájára hivatkozik, melyben a svájci kultúrtörténész amellett kardoskodott, hogy Itália földjén nyilvánult meg először „Európa modern állami szelleme” és „az állam mindenhatóságának” ugyancsak modern elképzelése. Burckhardt, Jakob (1860): *A reneszánsz Itáliában*. [Ford. Elek Artúr.] Képzőművészeti Alap, Budapest, 1978, 9., 12. o.

¹⁹ A pontatlan magyar műfordítás szerint: „Az uralom és birtoklás minden fajtája, amely valaha is markában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt, s ma is az.” Machiavelli, Niccolò (1513): *A fejedelem* [ford. Lutter Éva], in: *Machiavelli művei*. I. kötet. Európa Kiadó, Budapest, 1978, 9. o.

²⁰ Lásd Paczolay Péter: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája, in: Gombos József: *Finnország politikatörténete, 1809–1917*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged, 1994, 9–31. o.; Paczolay Péter: *Machiavelli államfogalma*, in: Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv dr. Szentpéteri István egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1996, 447–463. o.; Paczolay Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Korona Kiadó, Budapest, 1998.

²¹ Paczolay: *i. m.* (1994) 19–22. o.; Paczolay: *i. m.* (1996) 458–461. o.; Paczolay: *i. m.* (1998) 123–127. o. Az alanyi és tárgyi államfogalom megkülönböztetésekor Paczolay a Francesco Ercole által bevezetett terminológiát veszi alapul. Lásd Ercole, Francesco: *La politica di Machiavelli*. Anonima Romana Editoriale, Roma, 1926.

összemosódott, nem különült el teljesen és világosan a közhatalom ezen két aspektusa, és a modern államfogalom kimunkálásához pont arra volt szükség, hogy ezek a jelentések előbb önállósodjanak, és határozott körvonalat nyerjenek.²²

Paczolay további lényeges fenntartásokat is megfogalmazott Machiavelli szellemi „apaságával” kapcsolatban. Egyrésztől felhívta rá a figyelmet, hogy a reneszánsz politikai gondolkodó szóhasználat nem volt forradalmian új, hiszen a fenti jelentéscsoportok már jóval Machiavelli előtt kialakultak a jogi szövegekben, a teológiai-filozófiai értekezésekben, illetve az itáliai városköztársaságok politikai nyelvezetében; Machiavellinek tehát csak át kellett vennie azokat.²³ A latin *status* szó már a XIV. századtól egyre inkább az uralmon lévőkre és az uralkodó státuszára, vagyis az alanyi államfogalomra utalt, a hatalom tárgyi oldalát kifejező tárgyi államfogalom pedig a XV. századtól kezdve fokozatosan terjedt el.²⁴ Sőt, „még különösebb áttörést sem jelentett életműve magának a terminológiának a szempontjából, ő is ugyanolyan elmosódottan, flexibilisen, változóan használja a szót, mint elődei és kortársai”.²⁵

Másrészt, s ez talán még fontosabb, Paczolay rávilágított arra, hogy a *Fejedelem* szöveghehelyeinek túlnyomó többségében a *stato* nem cselekvő alanyként jelenik meg, mint a jellegzetesen modern szóhasználatban (az állam „területet szerez”, „megtart” stb.), hanem mint az uralkodó eszköze.²⁶ Quentin Skinner hasonlóképpen azt hangsúlyozta, hogy még ha a korabeli politikai tanácsadó művek szerzői közül Machiavelli mutatta is a legszilárdabb eltökéltséget arra vonatkozóan, hogy a *statot* önálló intézményként az uralom gyakorlójától elkülönítse, a „*mantenere lo stato*” (fenntartja az államot) kifejezést ő is többnyire úgy értette, vagy adott esetben úgy is fejezte ki, hogy „*mantenere il suo stato*” (fenntartja hatalmát).²⁷

²² Paczolay: *i. m.* (1996) 459. o.

²³ Paczolay: *i. m.* (1996) 455–457., 461. o. Paczolay e ponton az alábbi, az állam szó eredetét tárgyaló alapvető munkákra támaszkodik: Weinacht, Paul-Ludwig: *Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte des Wortes von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert*. Duncker und Humblot, Berlin, 1968; Mager, Wolfgang: *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffs*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, 1968; Rubinstein, Nicolai: Notes on the Word *Stato* in Florence Before Machiavelli, in: Rowe, John G. – Stockdale, William H. (szerk.): *Florilegium Historiale: Essays Presented to Wallace K. Ferguson*. University of Toronto Press, Toronto, 1971, 313–326. o.

²⁴ Paczolay: *i. m.* (1996) 459. o.

²⁵ Paczolay: *i. m.* (1996) 461. o.

²⁶ Paczolay: *i. m.* (1996) 460. o.

²⁷ Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought*. 2. kötet. Cambridge University Press, Cambridge, 1978, 353–354. o.; Skinner, Quentin: The State, in: Ball, Terence – Farr, James – Hanson, Russell L. (szerk.): *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989, 90–131., különösen 97–98. és 103. o.

Ennek a ténynek azért van különös jelentősége, mert az eszmetörténeti kutatások, így elsősorban Otto von Gierkének²⁸ és Quentin Skinnernek²⁹ az államfogalom „genealógiájával” kapcsolatos, a jelen tanulmány érvelését nagymértékben befolyásoló elemzése arra mutatnak rá, hogy az állam modern eszméjét az a felfogás alapozta meg, amely az államot egyszerre vonatkoztatta el a kormányzók és a kormányzottak személyétől, és ily módon személytelen valóságként, mesterséges entitásként gondolta el. S ettől Machiavelli még rendkívül távol állt: noha humanista kortársaival egyetemben kétségtelenül újíto módon a kormányzati intézményekhez, a hatalmi apparátushoz közelítette a *stato* fogalmát, a szó használata műveiben így is legtöbbször tradicionális módon a fejedelem hatalmára és méltóságára, egy város helyzetére, állapotára vagy életformájára, a kormányzati formára, a terület feletti uralomra stb. utal.³⁰

Mindezek miatt nehéz lenne vitába szállni Paczolay végkövetkeztetésével: a modern államfogalom kialakulásához Machiavelli után még igen hosszú út vezetett.³¹ Sarkosabban fogalmazta meg ugyanezt a konklúziót Alessandro Passerin d’Entrèves, aki szerint abszurd és anakronisztikus lenne „egy teljesen kész államdefiníciót várni ebben a korszakban, egy olyan nem rendszeres gondolkodótól, mint Machiavelli”.³² E megállapítás – minden éle ellenére – szintén aligha vitatható. Az állam elvont fogalmának megalkotása ugyanis valóban a firenzei politikai íróénál jóval magasabb absztrakciós szintet kívánt meg; olyan absztrakciós szintet, ami például később a szuverenitás klasszikus elméleteit jellemezte.

²⁸ Gierke, Otto von: *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*. Wilhelm Koebner, Breslau, 1880; Gierke, Otto von: *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. 3. kötet: *Die Staats- und Korporationslehre des Altertums und des Mittelalters und ihre Aufnahme in Deutschland*. Weidmann, Berlin, 1881; 4. kötet: *Die Staats- und Korporationslehre der Neuzeit*. Weidmann, Berlin, 1913.

²⁹ Skinner: *i. m.* (1978); Skinner: *i. m.* (1989); Skinner, Quentin: *From the State of Princes to the Person of the State*, in: Skinner, Quentin: *Visions of Politics*. 2. kötet. Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 368–413. o.; Skinner, Quentin: *A Genealogy of the Modern State*, in: *Proceedings of the British Academy*, 162., 2009, 325–370. o.

³⁰ Skinner: *i. m.* (1989) 102–103., 110. o.

³¹ Paczolay: *i. m.* (1998) 128. o.

³² D’Entrèves, Alessandro Passerin: *The Notion of the State: An Introduction to Political Theory*. Clarendon Press, Oxford, 1967, 32. o. Kenneth Dyson is kiemelte, hogy bár Machiavelli jelentős mértékben hozzájárult az állam önálló fogalmának kialakulásához, még „rendszeretlenül és bizonytalanul használta a kifejezést”. Lásd Dyson, Kenneth H. F.: *The State Tradition in Western Europe: A Study of an Idea and Institution*. Martin Robertson, Oxford, 1980, 26–27. o.

PRELÚDIUM: A MODERN ÁLLAMFOGALOM ELŐZMÉNYEI

Mielőtt azonban magukat a klasszikus szuverenitás-elméleteket megvizsgáljuk, tekintsük át vázlatosan mindazokat a korábbi tanokat, amelyek – különböző módon és mértékben, s részben egymásra épülve – hozzájárultak a modern állam eszméjének kialakulásához. Ezeket a doktrínákat azért érdemes röviden megvizsgálunk, hogy tisztán láthassuk, a szuverenitás teoretikusai milyen előfeltevésekre építettek, illetve mely koncepciókat vetettek el. A modern államfogalom előzményeként három fő gondolkodási áramlatot lehet megjelölni.

A késő középkori jogtudomány. – A kommentátorok iskolájának megalapítója, Bartolus de Saxoferrato kinyilvánította az itáliai városoknak az univerzális császári hatalommal szembeni „*de facto* szuverenitását”,³³ és felvetette azt a gondolatot, miszerint egy független városállamban (*civitas sibi princeps*) a közhatalom végső birtokosa a szabad nép (*populus liber*) mint egész.³⁴ A kommentátorok – elsősorban Bartolus tanítványa, Baldus de Ubaldis – másik fontos elméleti teljesítménye az volt, hogy bár nem használták a *status* szót az „állam” értelmében, és megőrizték a politikai közösség organikus-arisztotelianus felfogását, az azt alkotó egyénektől megkülönböztetett népre (*populus*) és királyságra (*regnum*) alkalmazták a korporáció (*universitas*) jogi elméletét és a *persona ficta* (jogi személy) fogalmát.³⁵ Szintén Baldustól származik „a király két teste” metafora klasszikus megfogalmazása: a királyban két különböző személy

³³ Gierke: *i. m.* (1881) 381–382. és 639–640. o. Bartolus úgy ítélte meg, hogy bár *de iure* a német-római császár az egész világ ura, némely közösségek, így például a toszkán városok „*de facto* nem ismernek el világi ügyekben felsőbbséget maguk felett” [*non recognoscunt de facto in temporalibus superiorem*]. Lásd *In primam et secundam Digesti novi partem commentaria* 47, 22, 4. A képletes *de facto* szuverenitás kifejezést Joseph Canningtól kölcsönözöm. Lásd például Canning, Joseph P.: *The Political Thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987, 67–68. o.

³⁴ Bartolus politikai nézeteinek a mai napig legteljesebb összefoglalása: Woolf, Cecil N. S.: *Bartolus of Saxoferrato: His Position in the History of Medieval Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1913; lásd e vonatkozásokban a mű 112–207. oldalait. A népszuverenitás tanának fontos középkori elméleti előzményeként említhető még Padovai Marsilius *Defensor pacis* című politikafilozófiai műve is.

³⁵ Lásd ehhez elsősorban Joseph P. Canning munkáit: *Ideas of the State in Thirteenth and Fourteenth-Century Commentators on the Roman Law*, in: *Transactions of the Royal Historical Society*. 5th series, 33., 1983, 1–27. o., különösen 23–27. o.; Canning: *i. m.* (1987) 206–208. o.; Law, Sovereignty and Corporation Theory, 1300–1450, in: Burns, James H. (szerk.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, c. 350 – c. 1450. Cambridge University Press, Cambridge, 1988, 454–476. o., különösen 473–476. o.; *A középkori politikai gondolkodás története, 300–1450* [ford.: Nemerkenyi Előd]. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 244–247. o.

van jelen, egy emberi és halandó, valamint egy elvont, örökkévaló jogi személyiség (a *dignitas*).³⁶

A reneszánsz republikanizmus képviselői. – E körben újfent találkozunk Machiavellivel, ezúttal a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* szerzőjeként. Ők fektették le azt az elvet (egyébként Bartolushoz hasonlóan, de egészen más, humanista nyelvezettel és főleg átfogó igénnyel), hogy a politikai hatalom végső soron a népet mint egészet illeti meg. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a vezetők nem lehetnek többek a nép által választott tisztviselőknél, akiknek a törvényeknek alávetve s a közjó érdekében kell eljárniuk.³⁷ A republikánus politikai filozófia – mint arra már fentebb, Machiavelli kapcsán utaltunk – leginkább a politika és a kormányzati intézmények autonómiájának gondolatával járult hozzá a modern államfogalom kialakulásához. A *status* vagy *stato* szó így e szerzők – nemcsak Machiavelli, hanem például Francesco Patrizi vagy Francesco Guicciardini – írásaiban, legalábbis tendenciájában, egyre kevésbé az uralkodó hatalmi státuszára és egyre inkább az önálló kormányzati szervezetre és jogrendre utalt.³⁸ Az „állam” fogalma ennek eredményeképpen mindinkább elvált a politikai vezetők személyétől; viszont nem különülhetett el a közösség hatalmától, hiszen az a republikanizmus lényegi premisszáinak mondott volna ellent.³⁹

Radikális protestáns ellenállás-elmélet. – A katolikus ellenfeleik által *monarchomachoknak*, „zsarnokölőknek” elnevezett francia hugenotta szerzők – köztük Théodore de Bèze, François Hotman, Philippe du Plessis-Mornay és Hubert Languet – tanai megint egy másik, ezúttal vallási idióma keretein belül, de – mai szavainkkal kifejezve – ugyancsak a népszuverenitás és a konstitucionalizmus irányába mutattak.⁴⁰ Elméletük legfőbb újdonsága az volt, hogy a nép végső „szuverenitásának” eszméjét az uralkodó és az alattvalók közötti megállapodás gondolatával egészítették ki. Akárcsak a kommentátorok, ők is abból a feltevésből indultak ki, hogy a tagjaitól megkülönböztetett nép (*populus*) egyetlen személyt (*persona*), egységes korporációt (*universitas*) alkot; innen már csak egy – bár igen jelentős – lépés volt annak levezetése, hogy a nép e minőségében szerződést köthet az uralkodóval.⁴¹ Ebből következően a

³⁶ A téma klasszikus feldolgozása: Kantorowitz, Ernst H.: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton University Press, Princeton, 1957; Baldus koncepcióját illetően lásd 397–401. és 437–439. o.

³⁷ Skinner: *i. m.* (1989) 105. és 108. o.

³⁸ Skinner: *i. m.* (1989) 107–110. o.

³⁹ Skinner: *i. m.* (1989) 102. és 112–113. o.

⁴⁰ A monarchomachok politikai nézeteinek kiváló összefoglalását adja Mesnard, Pierre: *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*. Vrin, Paris, 21952, 309–347. o.

⁴¹ Gierke: *i. m.* (1880) 144–148. o.; Gierke: *i. m.* (1913) 292–293., 314–315. o. Az ellenreformáció számos későbbi teológusa – többek között Roberto Bellarmino és Francisco Suárez – ugyanúgy magáévá tette a nép mint egységes korporáció,

monarchomachok még határozottabban elválasztották az uralkodó hivatalát és személyét. Az olykor már az „állam” szóval leírt önálló kormányzati apparátust azonban ők sem különítették el a néphatalomtól.⁴² A zsarnoknak való ellenszegülést ugyanis szerintük épp az legitímálta, hogy a nép végső soron mindig megőrzi a hatalmát.⁴³

Osszességében tehát mind a republikánus, mind a radikális protestáns politikaelméletről elmondható, hogy félúton megálltak a modern állameszme személytelen rendként való absztrakt fogalmi megragadásának útján: míg az állam fogalmát több-kevesebb következetességgel elhatárolták a közhatalom gyakorlójának felsőbbségétől, a népuralom esetében ezt egyáltalán nem tették meg.

A KLASSZIKUS SZUVERENITÁS-ELMÉLETEK HOZZÁJÁRULÁSA

A fejedelmi szuverenitás klasszikus elméletei részben a „népszuverenitást” hirdető fenti doktrínák alapján, de sokkal inkább azok ellenében fogalmazódtak meg. Minthogy a szuverenitás teoretikusai – szemben például Robert Filmerrel – nem kívánták a királyok hatalmát közvetlenül az isteni akaratra visszavezetni, elméletük kiindulópontjaként elismerték az államhatalom népi eredetét, s a megegyezést mint a legitím kormányzat alapját. Ugyanakkor tagadták, hogy ez jogilag megkötné az uralkodó kezét, és meghatározná a kormányzás kereteit és feltételeit. E két, első látásra teljes mértékben ellentmondó tételt egyetlen módon tudták csak egymással kibékíteni: ha bizonyították, hogy a nép mint az egyének pusztá összegén túlmutató kollektív személy egységét kizárólag az abszolút hatalomnak való alávetés alapozhatja meg. Így jött létre a szuverenitás eszméje, valamint a kormányzóktól és kormányzottaktól egyaránt elkülönülő állam modern fogalma.⁴⁴

Közismert eszmetörténeti tény, hogy a szuverenitás politikai koncepcióját Jean Bodin dolgozta ki *Les six livres de la République* című művében, és tette azt az állam fogalmának konstitutív elemévé.⁴⁵ A szuverenitást az államhoz kapcsolta, amikor „egy állam állandó és abszolút hatalma-

a politikai közösség és a fejedelem közötti szerződés, a zsarnoknak való ellenállás és a nép végső főhatalmának eszméit. Lásd erről bővebben Tattay Szilárd: Szabadság, állam és ellenállás Francisco Suárez politikai filozófiájában, in: *Pro Publico Bono*, 2011/2. különszám, 3–16. o.

⁴² Gierke: *i. m.* (1913) 311–313. o.

⁴³ Skinner: *i. m.* (2002) 393–394. o.

⁴⁴ Skinner: *i. m.* (2002) 397–398. és 400. o.

⁴⁵ Bodin, Jean: *Les six livres de la République*. Jacques du Puys, Paris, 1576; magyar kiadása [részlete]: *Az államról. Válogatás* [szerk.: Sz. Jónás Ilona, ford. Máté Györgyi és Csűrös Klára]. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. Figyelemre méltó, hogy a mű címében, és sokszor a szövegében is, Bodin még nem az – legalábbis

ként” definiálta azt,⁴⁶ az államot pedig a szuverenitás révén határozta meg, a következőképpen: „több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzata szuverén hatalommal”.⁴⁷ Az viszont feltehetően kevésbé ismert, hogy a francia jogtudós Machiavelli amorális politikafelfogása mellett a legfenyegetőbb veszélyt a monarchomachok ellenállás-elméletében látta.⁴⁸ Sőt, őket „talán még veszélyesebbnek” ítélte, mondván, hogy „fellázítják az alattvalókat természetes Fejedelmeik ellen, s a féktelen anarchia számára nyitnak teret, amely rosszabb, mint a világ legnagyobb zsarnoksága”.⁴⁹ Bodin ezért ragaszkodott hozzá, hogy noha „az isteni és természeti törvénynek az egyeduralkodó is alá van vetve, a szuverén uralkodónak egyedül Isten a bírója”,⁵⁰ és „hatalma semmiképp sem vonható kétségbe, s (...) egyetlen alattvalónak sem, sem a nép egészének nincs joga az egyeduralkodó életére vagy becsületére törni, sem tettegesség, sem igazságszolgáltatás útján, még akkor sem, ha az minden elképzelhető gonoszságot, istentelenséget és kegyetlenséget elkövetett is”.⁵¹

A politikai közösség ellenállási jogának kizárását Bodin elméletében egyrészt a szuverenitás abszolút jellege, másrészt az imént említett fogalmi manőver, ti. a nép politikai-jogi fogalmának a szuverén uralomnak való alávetéshez kötése biztosította. Mint azt az államhatalom és a család-kormányzás elhatárolása kapcsán kifejtette, az állam szuverén hatalom nélkül nem állam, mert kizárólag a szuverén hatalom az, „amely összes részeit és tagjait s az összes családokat és társulásokat egy testté egyesíti”, megalapozva ezzel az államrendet. Önmagában az együttélés erre nem képes: „Nem a város, nem is a személyek teszik a városállamot, hanem egy nép egyesülése, még ha csak három családé is, egy szuverén uralom alatt.”⁵² Az ily módon létrehozott kollektív személy – *république, cité, estat* vagy még pontosabban *estat en soy* (maga az állam)⁵³ – lesz az egységes és oszthatatlan szuverenitás hordozója.⁵⁴ Bodin ezzel hatalmas lépést tett az állam elvont, modern eszméje felé.

ebben a jelentésében – új keletű *estat*, hanem a latin *res publica* megfelelőjeként elterjedt tradicionális *république* szót használja.

⁴⁶ Bodin: *i. m.* (1987) 73. o.

⁴⁷ Bodin: *i. m.* (1987) 41. o.

⁴⁸ Mesnard: *i. m.* (1952) 474–475. o.; Salmon, John H. M.: Bodin and the Monarchomachs, in: Denzer, Horts (szerk.): *Jean Bodin. Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in München*. Beck, München, 1973, 359–378., különösen 361. és 364. o.; Franklin, Julian H.: *Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 1973, 50. és 93. o.

⁴⁹ Bodin: *i. m.* (1576) Előszó, iv. o. (saját fordításom).

⁵⁰ Bodin: *i. m.* (1987) 80., 95. o.

⁵¹ Bodin: *i. m.* (1987) 151. o.

⁵² Bodin: *i. m.* (1987) 52. o.

⁵³ Lásd Bodin: *i. m.* (1576) 283. o.

⁵⁴ Skinner: *i. m.* (2002) 400–401. o.

Hugo Grotius szintén igen közel került az állam absztrakt fogalmához. A fent vázolt bodini koncepciót⁵⁵ – különös módon az ember természetes társas ösztönének hangsúlyozásával párhuzamosan – a társadalmi szerződés individualista konstrukciójával egészítette ki.⁵⁶ Ez utóbbiból logikusan vezette le azt az állítást, hogy a nép nem természetes organizmus, „természetes test” (*corpus naturale*), hanem akarat alkotta (*voluntate contractum*) „mesterséges test” (*corpus artificiale*).⁵⁷ Mint írja: „azok, akik államalakítás céljából egyesülnek, bizonyos állandó és örök társaságot [*societatem*] hoznak létre (...), ezek a részek nem úgy függenek össze az egészsel, mint a természetes test részei (...). Az általunk tárgyalt test másfajta, minthogy azt akarat alakította ki (...), mert a nép a dolgoknak olyan fajához tartozik, amely bár több különálló dologból áll, mégis egy névvel illetik (...), egy a »spiritus«-uk. (...) Ennek első terméke a főhatalom, az a kötelék, amely az államot [*respublica*] összetartja.”⁵⁸ Mindezzel együtt Grotius mégsem jutott el egy, az államot egységes „személyként” leíró, tökéletesen koherens koncepcióig,⁵⁹ mivel a szuverenitásnak két alanyát különböztette meg: a főhatalom „általános alanya” (*subiectum commune*) a tökéletes közösségnek (*coetus perfectus*) nevezett egész állam (*civitas*), míg „sajátos alanya” (*subiectum proprium*) az annak részeként az uralmat gyakorló személy, illetve személyek.⁶⁰

Az állam mesterséges absztrakcióként, az uralkodótól és a néptől egyaránt elvonatkoztatott „személyként” való megkonstruálásának művét Thomas Hobbes tetőzte be.⁶¹ Hobbes ellentmondást nem tűrően számolt le a nép önálló személyiségének – számára mint nominalista filozófus számára legjobb esetben abszurd feltevésként szolgáló – gondolatával.⁶² Nyomatékosan leszögezte: „az összesség és a mindegyik ugyanazt jelen-

⁵⁵ A nép szuverenitásának és ellenállási jogának gondolatát Grotius ugyanolyan határozottan elutasította, mint Bodin: „El kell vetni azoknak a nézetét, akik szerint a legfőbb hatalom mindenütt és kivétel nélkül a népet illeti, tehát ha a királyok rosszul használják hatalmukat, a nép megfékezhetné és megbüntethetné őket. Minden okos ember tudja, hogy ez az álláspont már sok bajt okozott, és ha a lelkekbe behatol, ezután is sok bajnak okozója lehet.” Grotius, Hugo (1625): *A háború és a béke jogáról*. 1. kötet [ford. Brósz Róbert et al.]. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 1999, 95. o.

⁵⁶ Lásd például Gough, John W.: *The Social Contract: A Critical Study of its Development*. Clarendon Press, Oxford, 21957, 80–81. o.

⁵⁷ Gierke: *i. m.* (1913) 309–310. o.

⁵⁸ Grotius: *i. m.* (1999) 254. és 304–305. o.

⁵⁹ Gierke: *i. m.* (1913) 318. o.

⁶⁰ Grotius: *i. m.* (1999) 94–95. o.

⁶¹ Gierke: *i. m.* (1913) 310–311. és 329–331. o.; Skinner: *i. m.* (2002) 368–369. és 403–404. o.

⁶² Gierke: *i. m.* (1880) 86. o.; Gierke: *i. m.* (1913) 292. o.

ti”,⁶³ „az állam lényege” ellenben abban áll, hogy „egyetlen személy”.⁶⁴ Álláspontja alátámasztására Hobbes jogi és teológiai érveket is felhozott,⁶⁵ de legfőképpen a *persona* szó etimológiájára építette érvelését. A *Leviatán* kulcsfontosságú, „Az emberről” szóló első részt „Az államról” értekező második résszel összekapcsoló XVI. fejezetében kifejtette: „A személy latin neve *persona* (...), az ember *álsruháját* vagy *külső megjelenését* jelenti, ahogy a színpadon álcázottan fellép. (...) És ezt a színpadi fogalmat átvitt értelemben mindazokra alkalmazzuk, akik akár a törvényszéken, akár színházban mások képviselőjében beszélnek vagy cselekszenek. Tehát a személy (...) annyi mint szereplő, megszemélyesíteni meg azt jelenti, hogy önmagunk vagy valaki más szerepében vagy képviselőjében lépünk fel.” Az ebben az értelemben felfogott személynek Hobbes két típusát különböztette meg. A személy lehet (1) *természetes*, akinek a szavait és cselekedeteit a sajátjának tekintjük, illetve (2) *fiktív* vagy *mesterséges*, akinek a szavait és cselekedeteit olyanak tekintjük, mint amelyek „valaki vagy valami másnak tulajdonított szavakat és cselekedeteket képviselnek”.⁶⁶ Mivel „kevés olyan dolog akad, amit képzeletbeli úton ne lehetne megszemélyesíteni”,⁶⁷ Hobbes szerint szinte bármi „személynek” minősülhet.⁶⁸ Így élettelen dolgok, sőt „bálványok vagy pusztá agyszülemények” is „személyek” lehetnek, mint például az állami „tisztviselők” (papok) által megszemélyesített pogány istenek, akiknek a hatalma – maguk „semmi” lévén – az államtól származott.⁶⁹

Hobbes is abból indult ki, hogy a jogszerű közhatalmat csak és kizárólag az annak alávettettek beleegyezése alapozhatja meg; a szuverén így a nép „abszolút képviselőjeként” (*absolute representative*) jelenik meg politikai filozófiájában.⁷⁰ Azonban, mint láttuk, a nép szerinte természetes egységként nem létezik, ennél fogva szerződési fél sem lehet: „az egész sokasággal, mint egyetlen szerződő féllel lehetetlen szerződést kötni,

⁶³ Hobbes, Thomas (1651): *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. 1. kötet [ford. Vámosi Pál]. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999, 217. o.

⁶⁴ Hobbes: *i. m.* (1999) 209. o.

⁶⁵ Lásd erről részletesen Lessay, Franck: *Le vocabulaire de la personne*, in: Zarka, Yves Charles (szerk.): *Hobbes et son vocabulaire. Études de lexicographie philosophique*. Vrin, Paris, 1992, 155–186., különösen 167–179. o.; Martinich, Aloysius P.: *The Two Gods of Leviathan: Thomas Hobbes on Religion and Politics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 165–166. o.

⁶⁶ Hobbes: *i. m.* (1999) 197. o.

⁶⁷ Hobbes: *i. m.* (1999) 199. o.

⁶⁸ Skinner, Quentin: *Hobbes and the Purely Artificial Person of the State*, in: *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 1. (1999) 1–29., különösen 16–17. o.

⁶⁹ Hobbes: *i. m.* (1999) 199. o.

⁷⁰ Lásd Hobbes: *i. m.* (1999) 221. és 252. o. A XX. századi államelméletben ezt a felfogást Carl Schmitt elevenítette fel: Schmitt, Carl: *Verfassungslehre*. Duncker und Humblot, München–Leipzig, 1928, 214. és 282. o.

mert a sokaság akkor még nem egyetlen személy”.⁷¹ A társadalmi szerződést ezért minden egyes egyén köti egymással: „minden hatalmat és erőt egyetlen személyre vagy egyetlen olyan gyülekezetre ruházunk át, amely akaratainkat szótöbbséggel egyetlen akarattá alakíthatja át (...), ez mindenkinek egy és ugyanabban a személyben megtestesülő igazi egysége”.⁷² A társadalmi szerződés így nemcsak a nép egységet és a mindnyájunkat képviselő szuverén hatalmat hozza mesterségesen, *ex nihilo* létre, hanem „az állam személyét” (*person of the commonwealth* vagy *persona civitatis*) is,⁷³ amely egyszerre különül el a szuveréntől és a népet alkotó egyénektől.⁷⁴ Mint azt sokat idézett soraiban Hobbes írja: „Az ennek megtörténtével egyetlen személlyé egyesült sokaságot ÁLLAMNAK, latinul CIVITASNAK nevezzük.”⁷⁵

A szuverén, az állam és a nép között a felhatalmazás, illetve a képviselet intézménye ver hidat: a szuverén hatalma a nép felhatalmazásán nyugszik, és „[a]z emberek sokasága *egyetlen* személyben testesül meg, ha egy ember vagy személy képviseli őket (...). Mert a képviselő, és nem a képviseltek *egysége* teszi a személyt egyetlen személlyé (...) a sokaságban egységet másképpen nem képzelhetünk el.”⁷⁶ Ez viszont egyben azt is jelenti, hogy a pogány istenekhez hasonlóan az állam sem bír önálló léttel: tulajdonképpen nem több, mint a szuverén, illetve a képviselet intézménye által életre keltett merő absztrakció – „a szuverén hatalom nélküli állam csak tartalmatlan puszta szó”⁷⁷ –, mely sem cselekedni, sem másokat felhatalmazni nem tud. Vagy jobban mondva: csak az egyének által felhatalmazott, őt „megszemélyesítő” szuveréne keresztül képes kinyilvánítani akarataát,⁷⁸ oly módon, hogy a „szuverén képviselő” aktsait az államnak tulajdonítják, vagy ahogy Hans Kelsen mondaná, „szá-

⁷¹ Hobbes: *i. m.* (1999) 211. o.

⁷² Hobbes: *i. m.* (1999) 208. o.

⁷³ Lásd Hobbes: *i. m.* (1999) 188., 264., 284. és 289. o. Ez a szóhasználat jól mutatja, hogy még Hobbes is a *commonwealth* szót részesítette általában előnyben a *state* kifejezéssel szemben.

⁷⁴ Skinner: *i. m.* (2009) 345–346. o.

⁷⁵ Hobbes: *i. m.* (1999) 209. o.

⁷⁶ Hobbes: *i. m.* (1999) 200. o.

⁷⁷ Hobbes: *i. m.* (1999) 356. o.

⁷⁸ Skinner: *i. m.* (2009) 346–347. o.; Hobbes: *i. m.* (1999) 285. o.: „az állam csupán a képviselője által, vagyis a szuverén hatalom által válik személlyé, és csak általa cselekvőképés”.

mítják be”.⁷⁹ Mindamellet Hobbes szerint az állam mint fiktív személy (*persona ficta*) tekinthető a szuverenitás valódi birtokosának.⁸⁰

Jean-Jacques Rousseau, bár a népszuverenitás doktrínájának kidolgozásával teljesen új fejezetet nyitott a szuverenitás-elméletek történetében, az „államszemélyiség” egy lényegében nagyon hasonló, elvont, mesterséges és „személytelen” koncepcióját tette magáévá.⁸¹ A *Társadalmi szerződésben* az „államot” (*État*) vagy „községet” (*cité*) „morális személyként” (*personne morale*) határozza meg, amely „életét tagjai egyesülésének köszönheti”, és „legfőbb gondja az, hogy önmagát fenntartsa”, ennek érdekében „egyetemes és kényszerítő erővel kell rendelkeznie, hogy minden részt az egész számára legmegfelelőbb módon tudjon mozgatni és elrendezni”.⁸² A magánérdekét helytelenül a közérdek elé helyező egyénről pedig azt írja: „az államot alkotó morális személyt [*la personne morale qui constitue l'État*], mivel az állam nem ember, merő agyszüleménynek [*être de raison*] tekintheti”.⁸³

EPILOGUS

Végül érdemes megemlíteni, hogy a szuverenitás teoretikusai nemcsak a kormányzóktól és kormányzottaktól egyaránt elvonatkoztatott, absztrakt államfogalom elméleti megalapozásában, hanem annak gyengítésében is tevékeny részt vállaltak. Némileg paradox módon a Hobbes munkássága előtt nagy tisztelettel adózó, e téren tulajdonképpen Hobbes – de még inkább mestere, Jeremy Bentham – nominalizmusát vagy módszertani individualizmusát végső következményeiig vivő John Austin játszott ebben komoly szerepet.⁸⁴ A XIX. századi jogi pozitivizmus alapművében kifejtette: „Az állam» rendszerint »a szuverén« szino-

⁷⁹ Vö. Kelsen, Hans: *Az államelmélet alapvonalai* [ford. Moór Gyula]. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997, 34. o.: „bizonyos emberi cselekvéseket nem a cselekvést véghez vivő embernek, hanem – mintegy rajta keresztülhaladva – egy másik alanynak, egy – valahogy a cselekvő mögé képzelt – képzeleti alanynak, az »államnak« tulajdonítunk, vagy jogi műszóval számítunk be”.

⁸⁰ Skinner: *i. m.* (2009) 347. o. Az állam *persona ficta*ként való felfogásának jelentőségéről lásd Oakeshott, Michael: *On the Character of a Modern European State*, in: Oakeshott, Michael: *On Human Conduct*. Clarendon Press, Oxford, 1975, 185–326., különösen 203–204. o.; Runciman, David: *Pluralism and the Personality of the State*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997, különösen 6–33. o.

⁸¹ Lásd Derathé, Robert: *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*. Presses Universitaires de France, Paris, 1950, 397–410. o.

⁸² Rousseau, Jean-Jacques (1762): *A társadalmi szerződésről*, in: Rousseau, Jean-Jacques: *Értekezések és filozófiai levelek* [szerk. Ludassy Mária, ford. Kis János]. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 494. o. A francia jogi terminológiában a *personne morale* kifejezés jogi személyt jelent.

⁸³ Rousseau: *i. m.* (1978) 482. o. (a fordítást módosítottam).

⁸⁴ Skinner: *i. m.* (2009) 355–356. o.

nimája. Azt az egyedi személyt vagy az egyedi személyek azon együttesét jelöli, amely egy független politikai társadalomban a főhatalommal rendelkezik.”⁸⁵ Ez alapján megalapozottnak tűnik Kelsen kritikája, miszerint Austin elméletéből hiányzik az állam jogi fogalma.⁸⁶ Austin ugyanis ily módon az „állam” eredendően személytelen fogalmát a szuverén személyére redukálta, és (újra) elmosta az elődei által gondosan megvolt határt az állam és az államhatalom gyakorlója között.

⁸⁵ Austin, John: *The Province of Jurisprudence Determined*. John Murray, London, 1832, 235. o.

⁸⁶ Kelsen, Hans: A Tiszta Jogtan és az analitikus jogelmélet [ford. Varga Csaba], in: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 150. o.